

ВИНИКНЕННЯ ІКОНОБОРСТВА ТА ІСТОРІЯ VII ВСЕЛЕНСЬКОГО СОБОРУ

протоіерей
Михайл ЛЕСЮК

Актуальність теми. Кожний Вселенський Собор є явище виключно історичного значення, що розкриває історичний та богословський контекст догматичної та канонічної проблематики. Аналізуючи або оцінюючи тематику закладену в цій статті, обов'язково не можна обминати розгляду, як вектор діяльності вселенських соборів вплинув на зміну розвитку західного і східного християнства. Якщо торкнутися сьогодення, то ми зустрінемося з багатьма християнами, особливо серед протестантів, котрі відкидають шанування святих ікон, звинувачуючи православних у порушенні заповіді Божої. Тому актуальність цього дослідження полягає також у тому, щоб показати історичний, богословський та догматичний аспекти правильного розуміння і шанування святих ікон.

Акцентується увага на тому, що причиною виникнення іконоборства на фоні суспільних і релігійних проблем, була внутрішня політика візантійського імператора Льва Ісавра та інших імператорів іконоборців. Дослідницький матеріал видлучався на основі аналізу багатьох історичних праць та джерел.

Об'єктом дослідження виступав історичний період християнської іс-

Це історичний екскурс подій VIII і IX сторіч у контексті виникнення іконоборської єреси та історії VII Вселенського Собору. Розглядаються причини виникнення іконоборства, які можна поділити на політичні, суспільні і релігійні. Після перемоги над арабами імператор Лев Ісавр виступає проти іконошанування. Розкривається історія іконоборчого «безглавого» собору і його постанови при імператорі Костянтині V Копронімі; діяльність головних захисників іконошанування св. Германа Константинопольського та св. Іоана Дамаскіна. Подається історія VII Вселенського Собору, догматичні визначення його і другий період іконоборства та остаточна перемога над ним.

Ключові слова: ікона, образ, іконошанування, іконоборство, єресь, орос, томос, христологія, монофізитство, собор.

archpriest Mykhayil LESYUK

THE EMERGENCE OF
ICONOCLASM AND THE HISTORY
OF THE SEVENTH ECUMENICAL
COUNCIL

This is the historical background of the events in the 8th and 9th centuries in the context of the emergence of the heresy of iconoclasm and the history of the seventh Ecumenical Council. Here we consider the causes of iconoclasm which can be divided into political, social and religious. The article reveals the history of the Iconoclast "headless" Council and its decrees during the reign of the Emperor Constantine V Copronymus, the activities of St. German, Patriarch of Constantinople, and St. John Damascene, the main defenders of the veneration of icons. We describe the history of the seventh General Council in its dogmatic definitions, the second period of iconoclasm and the final victory over it.

Key words: *icon, image, icon-veneration, iconoclasm, heresy, oros, tomos, Christology, Monophysitism, council.*

торії, який виражається в аналізі історичних взаємовідносин візантійської імперії із тогочасними державами та розвиток і встановлення християнського віровчення на прикладах тогочасної богословської спадщини.

Мета і завдання теми. Серед історіографічних джерел що торкалися даної проблеми, питання мети роботи було закладено в принципі за яким відбувався поступовий розгляд даної теми. Тому метою роботи було чітко показати відношення епохи імператора Льва Ісавра та інших імператорів іконоборців, серед яких вирізнявся своєю агресією до іконошанувальників Костянтин Копронім, до історії діяльності сьомого Вселенського Собору.

Аналіз джерел та літератури. У вітчизняній історичній науці тематика даного дослідження розкрита досить мало. Основним джерелом є докладний, але стислий матеріал,

що подається в праці "Діяння Вселенських Соборів".

Серед літератури другорядного змісту, вибиралися посібники, які чітко відповідали тематичному змісту роботи. Зокрема цей матеріал можна поділити два види: посібник спеціального значення та хронологічні історичні праці. До першого типу відносяться літературні праці церковних істориків: Болотова, Лебедева, Карташева, Поснова, Дворкіна та ін. Також додаються історичні відомості із дослідницьких праць із історії Візантії, а саме дослідження Успенського, Кулаковського. Підібраний матеріал може служити основою для подальшого розгляду даної тематики і стане взірцем для використання в лекційних курсах та монографічних дослідженнях.

Вже в першій половині III ст. християнські Церкви й навіть юдейські синагоги, наслідуючи стиль римських будівель, розписувалися «подіями» зі Старого Завіту, а в християнських Церквах – використовували євангельські історії. Ми довідуємося, що в VI ст. не всім учителям Церкви це подобалось. Декого такі ікони спокучали. Євсей Кесарійський відповідає негативно на бажання сестри імператора Констанції мати ікону Христа: «Божественну

природу зобразити неможливо, але ми навчені, що і плоть його розчинена славою Божества, і смертне поглинене життям... Отже, хто в змозі зобразити мертвими і бездушними фарбами й тінями те, що видає сяйво, і що випускає блискучі промені світла слави і достоїнства Його? Тим більше Христа, прославленого праворуч Отця». Св. Єпіфаній Кіпрський в Анаблаті (Палестина) не у своїй єпархії побачив у церкві запону із зображенням людини. Він розірвав цю запону й віддав на покриття труни якогось жебрака, а церкві подарував новий шматок тканини. На Заході, в Іспанії, на Ельвірському (Гренада) соборі (бл. 300 р.) ухвалено Тридцять шосте правило проти стінного живопису в церквах. Цю постанову намагалися тлумачити в сенсі оберігання ікон від блюзнірства гонителів християнства й руйнівників храмів, а також від карикатуристів і насмішників з іудеїв і язичників. Але ж мотив канону зовсім не той, а іконоборчий. Тепер цю ухвалу пояснювали як боротьбу з помилковим іконошануванням, тобто з язичницькими крайнощами, уторгнення яких у християнське середовище налякало отців собору. Отже, із спочатку велася внутрішня й церковна дисциплінарна боротьба з іконошануванням [7, 680].

Іконоборча ересь розвивалася на тлі соціальної кризи, яку пережила у той час Візантійська імперія, що була тісно пов'язана із кризою духовною. У VII ст. Візантія остаточно пориває зі спадщиною античного світу, яка була наскрізь проникнута поганськими культами та ідолопоклонством. Перебудова імперії проходила в умовах мусульманської експансії, яка досягла розквіту в 717 р., коли араби взяли в облогу Константинополь. У цей час імператорська влада переходить до рук Лева III Ісаврійця. Варто зазначити, що якби він не переміг арабів, то у 717 р. Константинополь був би під владою мусульман, а загарбники звели б Візантійську імперію в межі самого Константинополя. Після однорічного утиску (із серпня 717 р. по серпень 718 р.) араби відступили, втративши при цьому 150 тисяч воїнів. Війна тривала майже протягом усього правління Лева. І лише 740 р. він остаточно розбив арабів [5, с. 362].

Через десять років від початку правління імператор Лев наважився виступити проти ікон. Як зазначає історик, єпископ Іоан, Лев пройнявся цією ідеєю, бо в ті дні Ісавр захотів охрестити кількох юдеїв і монтаністів. Вони відмовилися, мотивуючи це тим, що нібито в Церкві Христовій ідолопоклонство. Але ми будемо розглядати фактичну сторону. Імператор знайшов собі досить сильну підтримку серед церковної ієрархії. До 754 р. майже весь візантійський єпископат (338 осіб) виступив проти іконошанування. Єпископи думали, що заборона піднесе духовність народного

благочестя. Пізніше (бл. 825 р.) імператор Михаїл Травль скаржився, що візантійці не беруть в уста Святого Тіла, доки перед тим не покладуть Його на ікону. Священники, здираючи фарби з ікон, перемішували їх зі Святою Кров'ю. Інші служили літургію вдома, і замість святих престолів застосовували святі ікони. І дійсно, на початку VII ст. іконошанування було пов'язане із грубими забобонами. Багато хто думав, що перецілувати всі ікони у храмі – рівносильно хрещенню. З'явилися звичаї брати ікони за прийомних дітей тощо. Лев багато часу проводив у Малій Азії, а серед тамтешньої ієрархії було організовано цілий іконоборчий гурток. Імператор побачив, що його ідеї збігаються з ідеями малоазійських єпископів. Найактивнішими серед них були Константин, єпископ Ніконійський, єпископ Клавдіопольський Фома та митрополит Ефеський Феодосій. Останній, за словами історика Карташева, був довіреною особою Лева III. Імператору подобалася іконоборча діяльність ієрархів. А коли в 726 р. трапилося виверження вулкану на морському дні поблизу Криту, Лев вважав це знаменням Божого гніву за ідолопоклонство, яке відбувалося в імперії. Імператор скликав таємну раду (т. зв. *Silentium*) і проголосив свої іконоборчі ідеї. Патріарх Константинопольський Герман виявив ініціативу розв'язати цю проблему на Вселенському Соборі. А імператор вирішив діяти поступово. Він почав вилучати ікони з найвидніших місць і наказав у храмах піднімати їх вище, щоб народ не прикладався. Із храму Святої Софії ікони не прибирали за весь період царювання Лева. Але імператор багато разів звертався до народу із закликом залишити іконошанування [4, с. 705].

У багатьох частинах імперії іконоборство було сприйнято з обуренням. Особливо опиралися його впровадженню на Заході. Папа Григорій II написав імператору послання, у якому говорилося, що коли на Заході дізналися про вчинки Лева, то всюди брали його портрети, кидали на землю і спотворювали лице. У 727 р. папа зібрав у Римі собор і підтвердив на ньому шанування ікон. Імператору Леву III було складно вступати в боротьбу із Заходом, коли в самому Константинополі патріарх Герман був на боці шанування ікон. Ікони залишалися в середині церков, і лише поступово почав наростати іконоборчий настрій серед ієрархії. Одним з таких був монах Анастасій. У 729 р. імператор двічі зустрічався з Германом, але тривалі суперечки ні до чого не приводили, кожний дотримувався своїх поглядів. Патріарх постійно заперечував імператору, але, бачачи, що розмови безуспішні, скинув із себе усі повноваження. Ще перед цими подіями святий патріарх Герман писав до папи Григорія II свої заперечення імператору. Папа висловив вітання

святому Герману як своєму побратиму і борцю за Церкву. Святий Герман помер у віці дев'яноста років. Новим патріархом став Анастасій, він був ставлеником імператора і повністю підтримував його політику. Він видав циркулярний указ, у якому дав церковну санкцію боротьбі з іконами. У 730 р. імператор видав перший указ проти ікон. Цього ж року відбувся відомий епізод зі зняттям ікони Спасителя «Споручник». Лев велів воїнам зняти особливо шановану ікону Христа, яка стояла над брамою його палацу. Натовп чоловіків і жінок просто благав не торкатися образу. Один із солдатів піднявся по драбині і почав бити молотом по іконі (на іконі було зображено розп'яття Спасителя). Солдат, мабуть, скоріше за все хотів відбити зображення Тіла Христа, а хрест залишити). Натовп не витримав цього блюзнірства і скинув драбину, а солдата пошматував. Військо розігнало натовп, а дев'ятьох чоловіків, яких визнали головними винуватцями події, було страчено. Православна Церква постановила шанувати цих дев'ятьох сміливців як мучеників за ікони. (Пам'ять їхня святкується 22 серпня.) Образ Христа було знищено, а Хрест залишили, бо іконоборці допускали Хрест за умови, якщо на ньому не буде людського зображення. Іконоборство ширилося досить швидкими темпами. Усе більше ново-поставлених єпископів займали іконоборчу позицію [7, с. 683].

Головним захисником православного вчення став преподобний Іоан Дамаскін. Святий Іоан був освіченим греком з міста Дамаск. Обіймав посаду секретаря Дамаського каліфа. Лише йому вдалося грамотно і по-богословськи відповісти імператору на його іконоборчі ідеї. У своїх словах на захист ікон преподобний Іоан виходив з того, що іконоборство – це христологічна ересь. Іконоборці висували свої заперечення на основі старозавітної заборони ідолопоклонства. Святий Іоан пише: «У давнину (тобто у Старому Завіті) Бог, безтілесний і не маючи вигляду, ніколи не зображався. Тепер, коли Бог з'явився у плоті і жив серед людей, ми зображаємо видимого Бога. Я бачив людський образ Бога, і спасенна душа моя. Дивлюся на образ Божий, як дивився Яків і по-іншому: він очима розуму бачив неречовий образ майбутнього, а я бачу нагадування про Видимого в плоті». Преподобний Іоан говорив про матерію як про творіння Боже, а не як про щось низьке: «Відтоді, як у неї вселилося Слово Боже, матерія стала похвальною, а тому матеріальні образи необхідні і мають позитивний сенс». У полеміці проти звинувачень в ідолопоклонстві преподобний Іоан вказував на різницю між служінням («Latria»), яке належить лише Богу, і поклонінням («proskinesis») – поклонінням тварним речам, до яких належать й ікони. Ця термінологічна різниця була затверджена на

VII Вселенському Соборі. Вчення про ікони святий Іоан Дамаскін будував на христологічному смислі. Так повчали й після нього. Бажаючи помститися святому Іоану, Лев написав, що Іоан – зрадник каліфа. У Житті святих описується чудесне зцілення руки святого Іоана Дамаскіна, яка була відігнута каліфом. Іконоборство частіше проявлялося на околицях імперії. Центром опозиції був Рим. Захисникам ікон допомагало те, що влада імператора в Римі була умовною. Папа Григорій II звинуватив Анастасія в ересі і написав, що відлучить його, якщо той не визнає Православного вчення. Помер Григорій II у 731 р. Його наступник, Григорій III, дотримувався тієї ж твердої лінії: у 732 р. на Помісному соборі в Римі він віддав прокляття іконоборців. Лев хотів помститися папі і відправив в Італію флот, який було розбито бурєю. Тому Лев обмежився лише тим, що відібрав у папи Лірійську округу і приєднав до Константинопольського патріархату. 741 р. помер Лев Ісаврієць, він вивів ікони з церковного вжитку, але попри усю свою жорстокість, йому не вдалося вивести ікони з домашнього вжитку [4, с. 707].

Іконоборчий «безглавий» собор і його постанови

Після смерті Лева іконошанування на деякий час було відновлено. Зятю Лева, Артабазду, посісти імператорський престол допомогли іконошанувальники. Ікони знову з'явилися у храмах, іконошанування було відкритим. Але 743 р. Костянтин V Копронім (син Льва Ісавра) змістив Артабазда і, подібно до свого батька, почав боротьбу з іконами, але наполегливіше і жорстокіше. Прізвисько імператора пояснювали двояко: історією, що майбутній імператор обмазався в купелі під час хрещення, а також і тим, що він нестямно любив коней, проводив уесь вільний час у стайнях і навіть обмазувався конячим гноєм, стверджуючи, що це дуже корисно для здоров'я. Церковні люди просто підсилили це прізвисько, давши йому ім'я Гнойовик. Костянтин був фізично хворою, нервовою людиною, до того ж збоченцем-мужеложником. Але поряд з тим у його немічному тілі був неприборканий і мужній дух: імператор був надзвичайно талановитим правителем, дуже удатним полководцем. Костянтин зміцнив перемоги свого батька, укріпив межі, зупинив арабські набіги і підвищив добробут імперії. Армія обожнювала його [9, с. 680].

Костянтин захоплювався богослів'ям, добре знав Писання. Він мав погляди майже протестантського зразка, що заперечував не тільки ікони і мощі, але й шанування Богородиці і святих. Відомий епізод, коли він, тримаючи в руці гаманець, набитий золотом, запитав про ціну його. Йому відповіли, що коштує він дуже

багато. Тоді він витрусив золото з гаманця і повторив питання. Йому відповіли, що тепер він не коштує нічого. «От так і Марія, – сказав Костянтин, – поки носила в собі Христа, була гідна честі. А народивши Його, вже нічим не відрізнялася від інших жінок». 754 р. Копронім зібрав Вселенський собор, щоб остаточно вирішити питання щодо ікон. Собор мав проходити цього ж року, і Костянтин доклав усі сили для його проведення. Наскільки наполегливо Костянтин був зосереджений на влаштуванні цього собору, видно з того, що він буквально кинув напризволяще Італію, яку день за днем брали лонгобарди. Риму загрожувало падіння. Папа Стефан II благав Костянтина виконати обіцянку і послати до Італії війська вправних генералів, щоб зупинити наступ короля Астольфа. Але Костянтин відмовився, цілком поглинутий своїм іконоборчим безумством. Тоді папа вимушений був звернутися до короля франків Піпіна і просити його допомоги. Для цього папа увінчав його Римським патрицієм. Собор проходив у палаці Іерія на іншому березі Босфору, між Хрисополем і Халкідоном. Планувався він як «Вселенський». Але ні Рим, ні Александрія, ні Антіохія, ні Єрусалим на ньому не були представлені. В історії собор отримав назву «безглавий», оскільки серед присутніх 338 архієреїв не було жодного патріарха. Патріарх Анастасій напередодні помер. Костянтин свідомо залишив вселенський престол овдовілим, пропонуючи його «гідному» кандидату іконоборцю. Головою собору був митрополит Феодосій Ефеський, незаконний син імператора Тиверія III Апсимара (698–705 рр.). Стовпами собору були митрополит Антіохії Псидійської Василій і митрополит Пергії Памфілійської Сисиній Пастіла. Засідання проходили з 10 лютого по 8 серпня. 8 серпня собор перейшов у Влахернський храм у Константинополі. Зрештою, імператор вибрав наступником Анастасія ченця Костянтина, єпископа Силлейського, з Пергамської митрополії і сам звів його на патріарший престол. 27 серпня на іподромі був проголошений орос собору і анафема всім прибічникам іконошанування: святому Герману Константинопольському, святому Іоану Дамаскіну і святому Георгію Кіпрському. А імператора Костянтина Копроніма отці собору іменували 13-м апостолом і виголошували: «Сьогодні настало спасіння світу, бо ти, цар, визволив нас від ідолів!» Формули цього оросу були такого характеру: «З ненависті до людського роду диявол, що навчив людей служити творінню замість Творця, під виглядом сповідання християнського вчення непомітно ввів ідолослужіння, переконавши своїми лжемудруваннями християн не відпадати від тварі, але поклонятися їй, шанувати її як Бога під ім'ям Христа» [1, 480].

Отці собору розглянули питання про вшановування ікон, чи відповідає воно вченню попередніх шести Вселенських соборів, і знайшли, що «застосування ікон є огидне основному догмату християнства – вченню про Боголюдину» – і, відповідно, спростовує всі шість Вселенських соборів. Якщо ікона відтворює Божество, то виходить: Божество обмежене, «описане» (тобто аріанство). Якщо зображається Божество, яке злигнє з плоттю, то це виходить евтихіанство, монофізитство. Якщо ж зображається лише людське, то художник упав у несторіанство. Отже, зображати несказанну таємницю єднання двох природ у Христі неможливо. Це означає, що ікона Христа, по суті, справа неможлива. «Нехай посоромляться іконошанувальники богохульством і нечестям, нехай навернуться і перестануть зображати, любити і шанувати ікону Христа, яка помилково називається ім'ям Христа». Головну опозицію у справі іконошанування імператори-іконоборці зустріли в середовищі ченців, і тому у ставленні до чернецтва зосередилася їхня особлива ворожнеча і боротьба. Ченців Костянтин осипав всякими лайливими кличками. Примушував одружуватись, оголосив саме їхнє звання політично неблагонадійним. Отже, в Константинополі «і сліду чернечого одягу не можна було побачити: всі сховалися від очей».

Іконошанувальники потрапляли під суд і виявлялися мучениками. Чернець Андрій Калівіт, що назвав Костянтина новим Валентом і Юліаном, був страчений на іподромі (762 р.). Ігумен Іоан, що відмовився топтати ікону Богоматері, був також страчений. Але особливо глибоке враження справили страти святого Стефана Нового і його учнів. Вони порівнювали часи Копроніма із правлінням Діоклетіана. Після собору відбувалося криваве гоніння православних, а особливо ченців – головних захисників іконошанування. Ікони знищувалися, фрески в церквах замазувалися і зображались мисливські й жанрові панорами, орнаменти. Ченці масово втікали до Італії. Усього їх там зібралось не менше 50 тис. Гоніння продовжувалися до 775 р., коли Костянтин помер від лихоманки під час походу на болгар. Уся армія оплакувала його як свого улюбленого вождя і патріота. А чин неділі православ'я так анафематствує імператора Копроніма: «Цього лева іменного злого звіра (тобто Лева III) синові, другому іконоборцю, поганому з його роду тирану, а не царю, хульнику на Вишнього, окаянній людині, говорю Костянтину Копроніму і з прибічниками його всіма – анафема». Східні патріархи, що проживали поза імперією, а отже, і у свободі від імперського тиску, також виступали проти іконоборства в Константинополі.

Історія VII Вселенського Собору.

Із 775 по 780 р. імперією правив син Костянтина Копроніма Лев Хазар. Його дружиною була афінянка Ірина, таємна іконошанувальниця. Костянтин Копронім перед весіллям сина узяв з невістки клятву, що вона не поклонятиметься іконам, до чого звикла у себе вдома. Ірина клятву дала, але не змінила свого ставлення до ікон. Відома історія, коли її чоловік знайшов у неї під подушкою дві ікони і їй ледве вдалося виправдатися. Проте стосунки розпалювалися, і якби Лев раптово не помер, Ірина швидше за все не залишилася б у палаці. Після смерті чоловіка вона була регентшею в управлінні державою при п'ятирічному синові Льва Костянтині VI. Це був виклик іконоборчій партії. Вони спробували шляхом перевороту воцарити сина Копроніма від третьої дружини. Але змову було розкрито. Зміцнившись таким чином на престолі, Ірина скасувала іконоборство і поволі почала підготовку до Вселенського Собору [10, с. 684]. Про необхідність його скликання говорив перед своєю смертю (784 р.) патріарх Павло. Новим патріархом був вибраний імператорський секретар Тарасій, який неодмінною умовою своєї згоди на патріаршество ухвалив відновлення спілкування Константинопольської Церкви із Православною Церквою Сходу і Заходу через посередництво Вселенського Собору. Умову прийняли, і 25 грудня 784 р. Тарасій був рукоположений у патріарха. Негайно було скликано Вселенський Собор. З арабами недавно (782 р.) уклали мир, тому була можливість направити запрошення на Собор від імені патріарха й імператриці не тільки до Риму, але і східним патріархам [2, с. 533].

Папа Адріан I прислав у відповідь послання імператриці, у якому він говорив про непотрібність Собору й висував ряд наступних вимог: а) почати справу з урочистої анафемі, що накладається на собор 754 р., у присутності легатів папи Адріана; б) прислати від імені імператорів, патріарха і сенату письмовий акт із клятвенною порукою, що на майбутньому соборі буде збережено повну неупередженість, не буде жодного насилля для папських легатів, честь їх буде гарантована, а в разі невдачі справи, вони благополучно будуть відпущені додому; в) якщо імператори повертаються до православної віри, то вони повинні цілком повернути області Південної Італії, відібрані Левом Ісавром, у керування Константинопольського патріарха і повернути папам стародавнє право поставлення там єпископів; г) зняти з Константинопольського патріарха титул – «вселенський». Звичайно, у Константинополі всі ці заяви були сприйняті з величезним здивуванням. Проте папа був дуже потрібний. Зважаючи

на нестійкість становища і відсутність сильної опозиції, авторитет кафедри Старого Риму міг виявитися вирішальним і переважити чашу. Разом з тим у Константинополі розуміли, що східні єпископи послання цього ніколи не приймуть, і тому переклали його вибірково, опустивши всі спірні питання. Перша спроба відкрити собор у Константинополі 786 р. була зірвана. Армія пам'ятала і шанувала Копроніма, тому соборні засідання довелося евакуювати зі столиці. П'ятдесят років іконоборства вплинули на життя візантійців. Тарасій та Ірина старанно готували відкриття собору. Та, коли ієрархи з'їхалися, відкрити собор не вдалося. Хоча план Ірини і Тарасія відповідав умовам народної і чернечої маси, правлячий клас до цього ще був не готовий. Він складався з покоління, що виросло в атмосфері іконоборства.

Відкриття собору було призначено на 7 серпня 786 р. Іконоборча частина єпископату, користуючись з'їздом, вела жваві сепаратні наради з військовими. Побачивши це, патріарх Тарасій попередив, що такі паралельні наради єпископів без відома правлячого в місті ієрарха будуть покарані канонічною заборонаю. Але, за словами патріарха Тарасія, «деякі з видатних єпископів, імена яких я замовчу, бо вони всім відомі», продовжували агітувати серед військових та інтелігенції. Агітатори напередодні відкриття собору призначили надвечір 6 серпня мітинг серед храму Святої Софії. Зібравшись, кричали хто на що здатний, але всі зійшлися на одному: не допускати, щоб собор відбувся. Імператриця Ірина, проте, вирішила 7 серпня собор відкрити. Засідання було призначене у храмі Святих апостолів. Сама імператриця перебувала на хорах храму. Собор відкрився. Патріарх і деякі єпископи висловилися на користь іконошанування. Розпочали з питання собору 754 р., підкреслили його невселенський характер, бо на ньому не було представників жодних інших патріархатів, у тому числі і папи римського. Як тільки дійшло до цього пункту, натовп військових, звичайно не без попередньої змови, прибув до дверей храму, щоб захистити своїх однодумців із середовища єпископів. Почалися хвилювання. Іконоборчі єпископи відкрито стали на бік військових, тих, що вдерлися з шаблями. Пристрасті вирували. Військові загрожували смертю патріарху і всім, хто чинить опір. Імператриця вислала для перемовин своїх послів, але домовитися не вдалося. Ірина вирішила відступити. «Відступ» Тарасія із православними у вівтар був небезпечним. Озброєні переможці озвірили і загрожували переможеним. А іконоборчі єпископи кинулися в натовп військових з вигуками: «Ми перемогли!». Довго ще мітингували переможці, вигукуючи: «Хай живе VII Вселенський собор», тобто собор 754 р.

Нарешті близько полудня, намітинувавшись досхочу і зголоднівши, розійшлися. Ірина розрядила безкровно цей натиск своєчасною поступкою, але від мети не відступила. Треба віддати належне її хитроцям і мистецтву, вона змогла усунути зі столиці бунтівні елементи армії. Двір під приводом війни з арабами, ніби для обережності, евакуювався зі столиці в європейський тил, у Фракію. Одночасно з Константинополя вглиб Малої Азії відведені були ненадійні полки. Мобілізовані ветерани «копронімівські марки» були «ощасливлені» милостивими рескриптами і розпуском у відставку й у відпустки з щедрими виплатами платні. На місця, що звільнилися, були наwerbовані нові молоді люди. Константинополь опинився під охороною іншої за складом гвардії. Стало можливим зробити підготовку до VII Вселенського Собору [2, с. 538].

Відкриття Собору в місті Нікея 787 р.

VII Вселенський Собор відкрили лише в 787 р. Були присутні до 350 єпископів і безліч ченців. В історії цей Собор ще іменується «собором 350 отців». Усього було вісім засідань Собору. Перше відбувалося в Нікеї у церкві Святої Софії 24 вересня 787 р., а останнє – у присутності імператорів у Константинополі 23 жовтня. Таким чином, Собор був порівняно коротким. Двоє легатів Римського папи засідали і підписувалися першими; але головою, керівником справи був патріарх Тарасій. Імператриця особисто не була присутня. Її представляли на Соборі двоє: граф Петрон і начальник штабу Іоан, що не мали помітного впливу на зовнішню процедуру засідань. Посеред храму лежало Євангеліє. Лише на п'ятому засіданні, за пропозицією римських легатів, принесли ікону й вклонилися їй. Цей епізод показав, наскільки за роки гонінь усі відвикли від присутності ікон у церквах. Особливістю Собору була присутність декількох наречених, але не рукопокладених ще єпископів у званні місцєблустителів своїх кафедр, а також активна участь у ньому ігуменів або їхніх представників. Вони підписали завершальний орос Собору разом з єпископами. На Соборі було порушено важливе з канонічного погляду питання про прийняття у спілкування єпископів, що висловлювали єретичні погляди, або рукоположених єретиками. Це єдиний випадок, коли подібне питання було поставлене на Вселенському Соборі. Замішаних в іконоборчій смуті єпископів розділили на три категорії. Єпископи першої категорії були маловплутані в іконоборстві, прийняття їх не викликало ніяких ускладнень. Вони лише принесли своє щире розкаяння, сповідали православну віру – і їх було прийнято у спілкування. Прийняття єпископів другої категорії

обговорювалося досить довго. Було проведено ретельне розслідування. Зрештою, Собор прийшов до висновку: іконоборців-єпископів, які не були «вчителями ересі», прийняти у спілкування в суцшому сані, зважаючи на їхнє розкаяння. Якщо ж їхнє навернення у Православ'я – обман, то нехай судить їх Бог. Ченці висловили згоду із присудом Собору. Патріарх зробив усе можливе, щоб досягти свідомого консенсусу з цього питання. Монахи задоволилися поясненням патріарха. Собор визнав питання про ухвалення рукоположених еретиками достатньо роз'ясненим. Єпископам запропонували принести покаєння і зачитати свої сповідання віри. І, нарешті, 29 вересня відбулося прийняття їх у спілкування. До третьої категорії належав лише митрополит Неокесарійський Григорій, що у певний час був одним з отців копронімівського собору 754 р. і наполегливіше за інших дотримувався іконоборчих поглядів. Але, за його словами, згода справжнього Вселенського Собору справила на нього таке враження, що він повністю щиро-сердно розкаявся і просив у Собору вибачення за свої попередні помилки. Після серйозного обговорення було постановлено: повірити розкаянню і прийняти його в суцшому сані [2, с. 551].

Після цього Собор приступив до питання про іконошанування, провівши серйозну дослідницьку богословську роботу для впорядкування оросу Собору. 13 жовтня на сьомій сесії Собору єпископ Таврійський (Південна Італія) Феодор прочитав орос VII Вселенського Собору. В оросі було вказано: 1) основа шанування ікон – передання Церкви; 2) зразок іконошанування, який не обговорювали іконоборці, шанування Хреста; 3) місця, де належить зображати ікони; 4) матеріали для виготовлення ікон; 5) об'єкти зображення; 6) моральний сенс шанування ікон; 7) його догматичні норми. Підписавши протокол, отці проспівали многоліття героям істини (святomu Іоану Дамаскіну, святomu патріархові Герману). Особливим наказом, даним Тарасію, імператори запросили членів Собору прибути до Константинополя. Імператриця люб'язно прийняла їх і призначила на 23 жовтня останнє, восьме урочисте засідання в Мангаврському палаці. На цьому засіданні у присутності імператора та імператриці, чинів імперії і армії були прочитані визначення Собору. Його підтримали схвальними вигуками, затвердили підписами імператора та імператриці. Після цього єпископи, обдаровані царицею, роз'їхались у єпархії. Ірина замовила заздалегідь виготовити образ Спасителя над брамою Халкопратії, звідки він був повалений 60 років тому, за Лева Ісавра. Собор видав ще 22 канони проти симонії і безладу в житті ченців [3, с. 544].

Православ'ю належало пережити новий період гоніння від іконоборців, це було складно для церковних діячів. Стаючи в опозицію до імператорів-іконоборців, вони не повинні були забувати, що імператори – це впливова політична сила. Захисники іконошанування в разі необережності могли опинитися в безпосередньому протистоянні живому благоговінню перед імператорами з боку простого народу. Вони повинні були вирішити: наскільки візантійський народ прив'язаний до своїх імператорів. А прихильність ця була вельми сильною. Імператорів-іконоборців, правління яких згадувалося як золота доба, добре пам'ятали. Особливо це було актуальним на тлі невдач нинішніх правителів. Відновлення іконошанування, мабуть, більшість зрозуміла і прийняла не як торжество тільки православ'я, але і як політичну реставрацію – повернення порядків 716 р. Іконошанувальники звели себе до рівня впливової політичної партії, а становище її було не досить міцним. Їм доводилося висловлювати думку і в питаннях політичних, а це розширювало коло зіткнень і збільшувало число недругів, тим більше, що іконошанувальники часто ухвалювали неправильні політичні рішення. Після Собору царювала Ірина. Її правління не було таке славне, щоб змусити візантійських політиків забути успіхи Льва Ісавра і Костянтина Копроніма. Після Собору 787 р. мир із Заходом був відновлений, і Ірина почала боятися зростання впливу могутнього французького короля. У 788 р. вона одружилася проти його волі з вірменкою Марією. Це не покращило і без того напружені стосунки матері і сина. Незабаром Костянтин підняв повстання, відіслав матір у заслання й почав правити одноосібно. Але через два роки він примирився з нею і повернувся із заслання. Щоправда, до правління він її так і не допустив. У 795 р. шлюб імператора розпався. Костянтин насильно постриг у чернецтво вірменку Марію і одружився з Феодотою [9, с. 687].

Ігумен Феодор (майбутній Студит) і ряд інших активних чернечих діячів розірвали спілкування з патріархом Тарасієм за благословення «перелюбства», і це попри те, що Феодота була родичкою Феодора Студита. Вона навіть послала йому подарунки, які він не прийняв. Імператор заслав бунтівних монахів. Усе це вельми дратувало народ: Феодор Студит мав величезний авторитет. Ірина знову набирала популярність, і через короткий час їй вдалося організувати успішну змову. У день Успіння 15 серпня 797 р. Костянтин був схоплений і осліплений, причому це було зроблено з такою жорстокістю, що незабаром він помер. Ірина стала повновладною правителькою (797–802 рр.). За її правління вигнанці повернулися зі славою і відновили спілкування з патріархом Тарасієм

єм. Ірина призначила Феодора ігуменом Студійського монастиря в Константинополі, і обитель Святого Іоана Предтечі розквітла під управлінням високоосвіченого енергійного ігумена [6, с. 298].

Другий період іконоборчої єресі.

Новий період іконоборчої єресі виник за імператора Лева V Вірменина. У липні 813 р. він посів престол, а іконоборство почав вводити дуже обережно. У колі наближених він висловлював думку, що біди, які сягають імперію, ніщо інше, як покарання за поклоніння іконам. Доводив це тим, що імператори-іконоборці царювали, вмирали щасливо, а ось їхні наступники – нещасливо. Перед святом Різдва Христового 814 р. натовп військових кидав каміння в образ Спасителя над брамою палацу. Імператор наказав зняти образ, щоб захистити святиню від наруги. 25 грудня перед причащенням він поклонився іконі, а 6 січня 815 р. – цього вже не зробив. Після цього імператор почав переконувати патріарха Никифора відмовитися від іконошанування. Патріарх був непохитний у своїх поглядах. У 815 р. патріарха Никифора позбавили влади і відправили на заслання. 1 квітня 815 р. (у день Великодня) патріархом став Феодот, родич Копроніма. За словами історика Дворкіна, він був «безмовнішим риби, скотоподібний, окрім нечестя нічого не знав», зовсім неосвічена і неграмотна людина. Після Великодня того ж року Лев Вірменин скликав собор у храмі Святої Софії під головуванням патріарха Феодота. Православні ієрархи і ченці, що відмовилися брати в ньому участь, були скинуті й відправлені на заслання. Собор в історії відомий під назвою 2-й іконоборчий, хоча самі іконоборці вважали його помісним. Собор оголосив про відновлення постанов іконоборчого собору 754 р., а Вселенський Собор 787 р. – визнали таким, що втратив силу. Але рішення його були більш пом'якшені за копронімівський собор: дозволялося залишати ікони в церквах, але вивішувати вище, щоб вони слугували безграмотним замість писання. Дозволялося запалювати перед ними свічки та цілувати. Стверджувалось, що Ірина відновила незаконне шанування ікон «із жіночої недоумкуватості». Але визначалося, що ікони – не ідоли, а Влахернський собор Копроніма не оголошувався Вселенським (визнавалося тільки шість Вселенських соборів). Ті, що не підписали рішення, були вислані і жорстоко покарані [8, с. 596].

Святий Феодор Студит написав собору викривальний лист, за що був підданий тортурам і засланий. Із заслання він писав викривальні послання і керував боротьбою з іконоборцями. Його підтримував скинутий патріарх Никифор. Святий Феодор Студит і патріарх

Никифор відстоювали свої доводи проти іконоборців на понятті іпостасної єдності Божества і людства у Христі. Ікона Христа завжди зображає особистість, тобто Божественне Слово. У втіленні Бог-Слово прийняв людську природу. Відповідно на іконі зображена особа втіленого Бога. На сьйві навколо голови Христа завжди пишеться грецький переклад священного старозавітного тетраграматону (Ягве) – Суций, щоб показати, хто зображений. Але зовнішнє лице Спасителя – лице Його людської природи. Імператор Лев V усував ікони і всі моменти богослужіння – тропарі, стихирі, у яких були помітні ідеї іконошанування. Натомість склалися нові рядки в душі іконоборчого богослів'я, написані були нові підручники для вчителів і шкіл з метою перевиховання юнацтва. Повторювалася стара історія. Гоніння було тяжким своєю систематичністю, повсюдністю, шпигунством. На Різдво 820 р. Лев Вірменин був скинутий. Його убили в церкві. Одягнені у фелони змовники напали на нього під час відправи Різдвяної утрени. Цар убіг у вівтар і почав відмахуватися хрестом, просячи помилування. Вбивця заявив йому: «Тепер не час пощади, а – вбивства!» – і відітнув йому руку з хрестом, а інший відтяв голову. Православні зустріли таку політичну зміну із занадто жвавою радістю. Преподобний Феодор Студит із властивою йому прямою і політичною спрощеністю, у вельми урочистій формі вітав цей переворот. У тому ж душі звучить і церковна анафема Леву Вірменинові. Проте патріарх Никифор, також постраждалий від Льва Вірменина, будучи людиною світської кар'єри, розумів політичні заслуги Лева і тому висловився більш неупереджено, сказавши, що «ромейська держава втратила хоча і нечестивого, але великого свого заступника».

Отже, на трон імперії зійшов Михайл II Травл (Шепелявий) (820–829 рр.). Михайл II негайно амністував усіх засланих за ікони при Леві V. Повернулися патріарх Никифор і Феодор Студит, котрі представили новому кесареві проект скликання собору. Святий Феодор Студит агітував перед дружнім йому патрицієм Стефаном, сподіваючись через нього впливати на нового імператора. Але Михайл також виявився іконоборцем, що походив із сім'ї павликіан. Щоправда, як павликіанин він ненавидів усякі релігійні гоніння і тому оголосив повну терпимість. Терпимість більш-менш зберігалася протягом усього царювання Михайла II Травела. Лише в останній рік свого правління він ув'язнив кількох значних іконошанувальників. Після смерті Михайла запанував його син Феоділ (829–842 рр.), людина освічена (на відміну від свого напівписьменного батька), але твердих іконоборчих переконань. Він любив богослужіння, складав стихирі (наприклад, йому належить 3-я

хвалітня стихира на Вербну неділю – «Вийдіть, народи»), займався церковним композиторством і навіть регентством. Він також почав нещадне гоніння на іконошанувальників. У 833 р. Феофіл поставив патріархом свого вчителя Іоана Граматика, іконоборця-фанатика. Відразу був скликаний свого роду іконоборчий собор, після якого з церков винесли всі ікони, ізографів катували й вбивали. Монастирі знову були відібрані у ченців, їм заборонялося з'являтися в містах. За словами Болотова, «відновлення іконоборства після VII Вселенського Собору з'явилося на сцені історії немов для того, щоб довести, що цей рух гине на церковному ґрунті природною смертю від виснаження сил. Іконоборці були вже не такими, як іконоборці-ініціатори. Династія Копроніма згасла, і для цієї традиції не залишалось практичного ґрунту» [7, с. 698].

Феофіл був удівцем. Ставши імператором, він вирішив одружитися вдруге. Матір Феофіла Евфросинія з усіх областей збрала красивих дівчат для шлюбного вибору Феофілу. Зібравши їх усіх у палаці, що називався Перлиною, вона дала Феофілу золотий перстень зі словами: «Віддай тій, яка сподобається». Серед наречених була одна благородна дівчина на ім'я Ікасія, надзвичайно вродлива. Феофіл, побачивши її, сказав: «Чи не через жінку відбулося зло?» Ікасія зі скромністю заперечила: «Але через дружину бере початок і найкраще». Ображений запереченням, цар відвернувся від неї і віддав перстень Феодорі, напіввірменці. Ікасія пішла в монастир і стала письменницею церковних стихир. Їй належать 1-а, 3-я, 4-а і 5-а пісні канону Великої суботи і стихира на вечір Великого вівторка самогласна: «Господи, в багато гріхів впавши...», яку вона нібито написала під впливом відмови імператора. Отже, у 831 р. Феофіл одружився з Феодорою. У його сім'ю увійшло таємне іконошанування. Феофіл вдавано не помічав, але не міг не знати цього. У 842 р. він тяжко захворів. Перед смертю він стратив улюбленого військами генерала Феофова, побоюючись суперництва для сина, і помер з його головою в руках [7, с. 699].

Остаточна перемога над іконоборством.

Через півтора місяці після смерті Феофіла вже відбувалося «торжество православ'я», тобто відновлення ікон. Ще легше, ніж це було шістдесят років тому за імператриці Ірини, без будь-якої боротьби і протесту. Іконоборство видихалося політично і культурно, не говорячи вже про його церковну беззмістовність. За заповітом імператора Феофіла, верховна влада була передана під верховенство його дружини Феодори, у руки Ради малого колективу, що складався цілком із вірменів. Це був логофет Фео-

ктист, Варда, брат Феодори і магістр Мануїл, дядько Феодори. Засланців звільнили [3, с. 546]. Константинополь швидко наповнився загнаними в підпілля і в пустелі ченцями. Феоктист був налаштований рішуче на користь відновлення ікон. Раптова хвороба і одужання Мануїла після обіцянки студитським монахам відновити ікони зробили і його прихильником цієї «реставрації». Дивним було те, що затримка була тільки через саму Феодору. З одного боку, принаймні вона розуміла, що зрада партії Феофіла могла їй коштувати трону. З другого боку, будучи сама шанувальницею ікон, вона шанувала пам'ять чоловіка. Їй важко було його анафематувати, а це було неминучим. За прикладом Ірини, яка свого часу анафематувала чоловіка Лева IV (з яким була майже розлучена) і свекра Костянтина Копроніма. Феодора палала бажанням купити торжество православ'я ціною отримання посмертного прощення Феофілу. Треба було діяти швидко і рішуче. Не пройшов ще 40-й день по смерті, а вже було потрібно змінити главу ієрархії. Патріархом був ще Іоан Граматик. Мануїл умовив Феодору послати до патріарха пропозицію покинути кафедру. Феодора зважилася. Відправила з ультиматумом до Іоана офіцера Костянтина, мотивуючи вимогу тиском громадської думки. Патріарх попросив час для роздумів. Потім сам себе поранив і поширив чутку, що його намагалися вбити. Варда був посланий у патріархію, щоб розслідувати інцидент. Іоан був скинутий з кафедри «за спробу самогубства» і посланий на проживання у свій маєток. Патріархом був поставлений святий Мефодій, який був сповідником під час гонінь Феофіла. Він очолив собор, що позбавив влади Іоана Граматика. Для цього собору був написаний монахами томос на користь шанування ікон. Його прочитали на соборі, де були присутні клірики і сенатори. Тут проголосили про відновлення іконошанування. Були схвалені постанови семи законних Вселенських соборів і анафематствовано іконоборство. Єпископи-іконоборці вигнані з кафедр, а кафедри були роздані постраждалим за часів Феофіла. Імператриця Феодора поставила умови щодо відновлення ікон: на її чоловіка Феофіла не проголошувалася анафема, щоб його було прощено. За її словами, Феофіл усвідомив в останні хвилини помилки і цілував святі ікони. Існує припущення, що Феодора при останньому диханні чоловіка приклала до його вуст ікону за своєю вірою. Отці собору не з легкістю зустріли цей «тиск» цариці. Бо багато хто ненавидів Феофіла за перенесені страждання. Зрештою, собор дав цариці письмовий документ про прощення. Тепер Феодора влаштувала відкрите церковне

торжество, яке припало на першу неділю Великого Посту. У той рік (11 березня 843 р.) цариця запропонувала святійшому патріарху Мефодію сповістити і зібрати всіх православних митрополитів, архієпископів, ігуменів, кліриків і мирян, щоб прийшли у Велику Церкву Божу з чесними хрестами і святими іконами в перший воскресний день святого Посту. І коли безліч народу зібралася, прийшов цар Михайл, він ніс Святий Хрест, царську свічку. І, з'єднавшись з патріархом, вони разом рушили від вівтаря зі святими іконами, і Чесним Хрестом, і Святим Євангелієм до брами палацу, так званої Кентаврієвої. Після довгої молитви і багатоплачевного розчуленого виголосу «Господи, помилуй» повернулися у святий храм для здійснення Божественної літургії з великою радістю і торжеством. Так були відновлені святі і чесні ікони для шанування і поклоніння у храмі Божому. Благочестиві ж самодержці зі всечесним патріархом Мефодієм і ті, що були з ним, митрополитами і преподобними подвижниками, ухвалили: щорічно в Першу неділю Святого Великого посту святкувати урочисто у Великій Церкві Божій це святе і чесне свято. Воно відзначається і донині. Ікони поставили у всіх церквах Константинополя. Ієрархія була запрошена на урочистий обід у палац. З часом день Торжества Православ'я набув загальноприйнятого характеру – торжества Церкви над знищенням ересей. Позбавлений влади патріарх Іоан Граматик був переведений в інше місце – монастир Клідій, де він нібито виколупав очі в ікон Спасителя і Божої Матері, що висіли в його камері. За це монахи-ревнителі вимагали, щоб Іоан Граматик був засліплений. Імператриця наказала покарати його 200 ударами батога. Патріарх Мефодій помер у 847 р. Він устиг урочисто перенести мощі святого патріарха Германа, який постраждав за шанування святих ікон. Наступником Мефодія став знаменитий патріарх Ігнатій. Настала епоха Фотія. Боротьба партій у Константинополі досягла надзвичайної гостроти. Але жодного разу в час партійних і державних та церковних переворотів іконоборство не спливає як партійний мотив ні в Церкві, ні в політиці [3, с. 558].

ДОГМАТ VII ВСЕЛЕНСЬКОГО СОБОРУ 787 РОКУ У КОНСТАНТИНОПОЛІ ПРО ІКОНОШАНУВАННЯ

Не вводячи нічого нового, ми недоторканими зберігаємо всі церковні передання, утверджені письмово чи неписьмово, звідки й зображення іконописні, як ті, що не суперечать проповіді Євангельській, є корисними і служать нам утвердженням у істинному, а не в уявному втіленні Бога-Слова. І те, що од-

ними розкривається, іншими, без сумніву, сприймається. І ми, ніби маючи перед собою цю путь царську (Царя Небесного), наслідуючи божественне вчення святих отців і передання Кафолічної Церкви (бо знаємо, що Вона є повнотою Духа Святого, який живе в Ній), визначаємо, щоб святі та чесні ікони пропонувалися для поклоніння так само, як зображення Чесного Животворящого Хреста. Чи будуть вони написані фарбами, чи виготовлені з мозаїки, чи будь-якої іншої речовини, і чи будуть знаходитися у святих церквах Божих на освячених посудинах та одязі, на стінах і дошках у будинках чи біля доріг, а також чи будуть це ікони Господа Ісуса Христа, чи Владичиці Богородиці, чи чесних ангелів і всіх святих і праведних мужів. Бо часто так буває, що через зображене на іконах, до яких звертаються очима, возносяться до первообразу, і вшановують його цілуванням і шанобливим поклоном; але не є це істинним богопоклонінням, яке, за нашою вірою, належить віддавати Єдиному по природі божеству, тобто поклонятися за тим образом, як ми поклоняємося Святому й Животворящому Хресту й Святому Євангелію та іншим святиням. Фіміамом віддаємо шану й поставленням свічок за благочестивим звичаєм, який був у давніх. Тому що шанування, яке ми віддаємо образу, до первообразу переходить, і хто іконі поклоняється, поклоняється істоті, яка зображена на ній. Таким чином, утверджується вчення святих отців наших, котре виражають передання Кафолічної Церкви, яка від краю й до краю землі проповідує Євангеліє.

1. Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви: В 4 т. –Т. 4. – М., 1994. – 560 с.
2. Деяние Вселенских Соборов. – Т. 1–2. – СПб.: Свято-Троицкая Сергеева Лавра, 2008. – 597 с.
3. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2005. – 925 с.
4. Карташев А. В. Вселенские Соборы. – М.: ЭКСМО, 2006. – 801 с.
5. Кулаковский Ю. История Византии: В 5 т. – Т. 3: 602–717 годы. – СПб.: Алетея, 1996. – 352 с.
6. Лебедев А. Вселенские соборы VI, VII и VIII веков: С приложениями к «Истории Вселенских соборов». – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004. – 320 с.
7. Лесюк М., прот. Історія Древньої Церкви. – К., 2013. – 773 с.
8. Саган О. Н. Вселенське Православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ знань, 2004. – 909 с.
9. Успенский Ф. История Византийской империи: В 5 т. – Период III (до 610–716). Иконоборческий период (717–867). – Т. 2. – М.: Астрель, 2005. – 624 с.